

УДК 821=133.1.091"19/20":821.161.2=133.1М.Грушевський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І СПРАВА ПЕРЕНЕСУ ЙОГО ЛЬВІВСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ ДО КИЄВА В ЧАСАХ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ігор ГИРИЧ

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
відділ джерелознавства нової історії України
бул. Трьохсвятительська 4/522, Київ, 01001, Україна

Розглянуто складнощі, які виникли для М. Грушевського при перенесенні до Києва “ЛНВ” та при заснуванні Українського наукового товариства. Зазначено, що голова НТШ стикнувся зі значними труднощами. Українські кола в Києві не хотіли конкуренції з боку його львівських установ. Намагалися заснувати альтернативні структури, якими стали газета “Громадська думка” та журнал “Нова громада”. Проти соборницьких намагань М. Грушевського робити спільну культурно-громадську акцію для Західної і Східної України Б. Грінченко і С. Єфремов хотіли обмежити вплив львівських установ М. Грушевського на Велику Україну. Одночасно і львівські співробітники М. Грушевського, І. Франко і В. Гнатюк негативно поставилися до перенесення “ЛНВ” зі Львова до Києва, бо це зменшувало можливість їхньої участі у цьому виданні. Стара київська громада в особі В. Науменка так само прохолодно поставилася до діяльності М. Грушевського у Києві. Намагався зберегти українофільський напрям та його орган журнал “Киевская Старина”. Не виявив великої підтримки до планів М. Грушевського його учитель В. Антонович. Проте наддніпрянський партикуляризм М. Грушевському вдалося здолати завдяки підтримці меценатів Є. Чикаленка й В. Леонтовича, а також петербурзьких українців та їхнього лідера О. Лотоцького. План М. Грушевського з політизації українського руху був багатоступеневим. Він хотів перейти на викладання до Київського університету, опанувати загальноукраїнською газетою “Рада”, заснувати українські катедри при Університеті Св. Володимира, відкрити українознавчий інститут у Києві, заснувати Товариство прихильників української науки мистецтва і штуки тощо. Не всі плани вдалося втілити в життя, але здійснене дало можливість закласти фундамент національної культурної і суспільної праці в столиці України напередодні української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Михайло Грушевський, “Літературно-науковий вісник”, українська газета “Рада”, Українське наукове товариство в Києві

У 1905–1907 рр. Михайло Грушевський переніс до Києва з Галичини видання “Літературно-наукового вісника” та заснував Українське наукове товариство (УНТ) на підросійській Україні. Насправді це було лише дві ланки в процесі політизації українського руху на Наддніпрянщині, який мав з десяток інших складових. Боротьба за соборницький проект М. Грушевського тривала навколо кількох інституційних моментів:

- 1) опанування всеукраїнською газетою “Громадська думка”/“Рада”;
- 2) заміна журналу “Нова Громада” на “ЛНВ”;
- 3) створення Українського наукового товариства, яке б було аналогічною НТШ установою в Києві;

4) закриття “Киевской Старини” і вихід замість неї “Записок УНТ” та згодом “України”;

5) заснування в Києві Інституту українознавства – прообразу гуманітарної секції Національної академії наук;

6) утворення народного університету для населення з читанням публічних лекцій для широкого загалу;

7) спроба утворення при Київському університеті українознавчої кафедри, а для цього,

8) зайняти вакантну посаду професора на кафедрі “русской” історії в Університеті Св. Володимира, що звільнилася по смерті П. Голубовського;

9) організація Товариства прихильників української літератури, науки і штуки – неофіційне Міністерство фінансів для утримування національної культури, науки і мистецтва;

10) організація Видавничої Спілки на кшталт львівської та заснування мережі книгарень у Києві та Великій Україні.

Саме М. Грушевський відіграв ключову роль в об’єднанні двох Україн, у “зшиванні” підавстрійської і підросійської України в одне культурне тіло. Процес цей набув практичних рис лише в 1905–1907 рр. Без цього періоду дуже складно було б говорити про спільну боротьбу УНР і ЗУНР за незалежність у 1917–1921 рр., про Акт Злуки 1919 р. та й сучасну українську історію.

М. Грушевський потрапив до Львова у 1894 р. у наслідок здійснення політики Галицького П’ємонту, яку домовилися проводити в середині 1880-х років лідери наддніпрянського і галицького українських рухів В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський. М. Грушевський мав розвинути загальноукраїнські культурно-громадські установи, щоб за слушної нагоди перенести їх до Києва, як майбутню українську столицю. Така слушна мить настала з Першою російською революцією 1905 р.

Про початки перенесення структур загальноукраїнського характеру М. Грушевським до Києва у 1905 р. ми писали в главі “Взаємини з Наддніпрянською Україною” у статті “Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником)”, що кілька років тому опублікована в журналі “Український історик” і була передрукована у збірнику “Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації”¹.

Йдеться не стільки про перенесення зі Львова до Києва журналу “ЛНВ” і НТШ/УНТ, скільки про “клонування” їх на Наддніпрянщині. М. Грушевський не ліквідував редакцію у Львові, а створив паралельну редакцію у Києві. Журнал друкувався як у Львові (для Західної України), так і у Києві (для України Східної). Існували дві контори журналу: київську очолював Ю. Сірий (Тищенко), львівську – Всеволод Козловський. Але редакційна праця вже відбувалася не у

¹ Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskiy in 1904–1905 (according to his diary),” *Mykhailo Hrushevskiy: the creator of modern Ukrainian nation* (Kyiv: Smoloskyp, 2016), 274–351. (in Ukrainian)

Львові, а в Києві. Так само УНТ в Києві – це було нове наукове товариство, яке, попри подібність до НТШ, мало й свої особливі риси, проте воно у головних рисах повторювало НТШ – було його копією для російської України.

Треба також мати на увазі не лише “ЛНВ” та УНТ, але долю старих видань Київської громади, йдеться про “Киевскую Старину”, а також і про спільну всеукраїнську газету в Києві, яка б виходила під ідейним керівництвом М. Грушевського, як лідера українського національно-визвольного руху.

Ті співробітники М. Грушевського, які лишалися у Львові не були в захопленні від ідеї перенесення “ЛНВ” та НТШ до Києва. На зміну “старої фамілії” (І. Франко–В. Гнатюк) М. Грушевський створив нову (І. Джиджора–Ю. Сірий) – саме вона допомагала зробити практичні кроки до таких змін. У процесі перенесення М. Грушевському довелося долати спротив тих культурних установ Києва, які хотіли залишатися зі старим ідейним багажем, й ідеологічно залишатися на сервілістичних позиціях відносно російської культури та політики. Стара київська громада під керуванням В. Науменка стояла опозицією до Загальноукраїнської безпартійної організації В. Антоновича–О. Кониського, і стосунки першої та другої заслуговують на окреме висвітлення.

Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавництва на паях “Вік” були найближчими співниками М. Грушевського в кінці ХІХ – початку ХХ ст., але після переїзду до Києва Б. Грінченка і зв’язки з останнім С. Єфремова, відбувся дрейф “віківців” від М. Грушевського в сторону наддніпрянського партикуляризму.

Окреме місце займали пертракції М. Грушевського з Петербургом. Союзником львівського історика став Олександр Лотоцький і почасти П. Стебницький, але інші українські петербуржці радше поділяли становище київських старогромадівців і В. Антоновича стосовно проектів М. Грушевського. У Києві союзниками М. Грушевського стали Євген Чикаленко і Володимир Леонтович.

Розклад сил перед акцією М. Грушевського був переважно не на користь його планів, він мав не стільки симпатиків навколо себе, прихованих і відвертих противників. На перших початках у 1905–1906 рр. в нього практично не було союзників, на кого б він міг спиратися. Лише незламна воля, послідовний тиск, нав’язування власної думки більшості дозволили М. Грушевському перемогти, а Україна отримала перші овочі спільної діяльності української галицько-наддніпрянської еліти на терені всеукраїнської столиці.

Спробуємо послідовно розглянути усі ланки протистоянь, з яких М. Грушевський вийшов переможцем.

Підготовчі дії М. Грушевського з реалізації соборницького проекту у 1905 р. Подання про дозвіл розпочати видання “ЛНВ” у Києві місцевій російській владі М. Грушевський зробив ще 20 грудня 1904 р., коли Петербурзька академія наук висловила побажання про знесення заборони на українське слово².

² Hrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskyi in 1904–1905 (according to his diary),” *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation* (Kyiv: Smoloskyp, 2016), 349. (in Ukrainian)

7 березня 1905 р. М. Грушевський занотував у щоденнику розмову з Є. Чикаленком про потребу журналу в Росії і готовність їхати з “компанією” до Києва. Проте зі середини 1905 р. почалися контрзаходи Б. Грінченка і С. Єфремова видавати свій журнал без участі М. Грушевського і галичан.

З місією прозондувати галицький ґрунт до Львова з Києва прибуває Б. Грінченко (запис у щоденнику від 6 червня 1905 р.) З Б. Грінченком у М. Грушевського не заладилося від ранніх часів, але з С. Єфремовим творчі стосунки були дуже тісними і плідними. Сергія Олександровича М. Грушевський сподівався залучити до щільнішої співпраці в Києві. І не лише у “Віснику”. В листі від 4 (13) вересня 1905 р. М. Грушевський повідомив С. Єфремова про плани видавання в Києві газети, прообразу “Громадської Думки”, у якій керівну функцію мав виконувати львівський професор. Він розпочав паєву акцію збору коштів. Головну суму обіцяв дати поляк-українофіл К. Володкович. Разом із В. Симиренком і Панкієвим вони виділяли по 5 тисяч крб. По 2,5 тисячі обіцяли дати Є. Чикаленко, В. Лесевич і В. Леонтович, 2 тисячі М. Грушевський давав за себе і НТШ³.

У жовтні 1905 р. почали виношувати план україномовної газети в Києві. У кінці жовтня того року (запис від 24–26 жовтня 1905 р.) у Львові відбулася нарада між киянами, яких представляв Федір Матушевський і львів’янами – М. Грушевським, І. Франком і В. Гнатюком. М. Грушевський знову висловив бажання про перенос “ЛНВ” до Наддніпрянщини.

У цей же час М. Грушевський викладав у листі О. Лотоцькому план про творення осередків для пропагування культурної соборності в Києві. На який Олександр Гнатович відповідав: “План Ваш – строгий і сміливий. Проведення його – то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою... не палити за собою кораблів Галичині... Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою – побіч необхідної політичної – то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше”⁴. Порада виявилася дуже слушною, бо М. Грушевському не стільки довелося стикатися зі сприянням у ніби рідному середовищі, скільки з нерозумінням, заздрістю, а навіть іноді і з ворожістю.

Водночас О. Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка б могла здійснити цей проект в Україні не було. Він писав М. Грушевському: ““Без лесті” скажу, що Ви єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того

³ Institute manuscript of Ukrainian national library by Vernadskyi. F. 317. № 296.

⁴ The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 613. Ark. 245–247. У спогадах О. Лотоцький об’єктивно підтвердив напрям листувань і своїх порад щодо перенесення ЛНВ і НТШ. Він повторив у мемуарах свою раду “не палити кораблів”, бо ситуація в Росії з політичного боку була непевна і відчувався сильний брак кадрів. (Lototsckyi O. “The pages from the past”. Vol. 3. Warsaw, 1934, 354–355. (in Ukrainian).

талан, енергія, наука. У Вас есть також “опит и практика – великое дело”... Ви знаєте наших шановних земляків – по своїх замахам – хуторських генералів, а по вдачі – гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а приємність – несподіваним сюрпризом”⁵.

Київці виявляють небажання перенесення “ЛНВ” до Києва, як і небажання, щоб М. Грушевський керував газетою, яку планували не для інтелігенції, а для селянства (запис від 24 листопада 1905 р.). Грінченківці в кінці листопада переконують Є. Чикаленка давати гроші на своє видання – журнал “Нову громаду” без “галичан і М. Грушевського”, який дозволено цензурою. М. Грушевський констатував у грудні у щоденнику: “Нас не хочуть” (запис від 3 грудня 1905 р.).

Негативне ставлення львівської “фамілії” М. Грушевського до переносу ЛНВ до Києва. І. Франко та В. Гнатюк розуміли, що для продовження співробітництва з М. Грушевським тепер треба буде переїжджати до Києва. А це було неможливо як для одного, так і для другого. По-перше в обидвох погіршилося здоров’я, був поважний вік та були родини, у Франка багатодітна, що не сприяло переселенським настроям. Тому не висловлючись проти самої акції, обидва були ідейними соборниками, до справи переносу інституцій вони поставилися дуже прохолодно, більше відраджуючи М. Грушевського.

Проїснувала стара “фамілія” до жовтня 1907 р. Продатував завершення спільної акції першої “кліки” професора сам М. Грушевський у щоденнику. За 12–13 жовтня він занотував: “Відбули засідання секції, і по ній була розмова – висловив я свої жалі Франкові і Гнатюкові (зачав рано перед Франком). Гнатюк відгризався. Томашівський взяв ролю примирителя. Навряд чи що буде з того. Розійшлася наша фамілія”⁶. І головною причиною її розходження була важка хвороба І. Франка, а друге, не менш головна, – перенесення “ЛНВ” до Києва.

У франкознавчій літературі в радянський час було типовим звинувачувати М. Грушевського в тому, що перенесення “ЛНВ” до Києва залишило Івана Яковича без шматка хліба. М. Грушевський сподівався на співробітництво І. Франка як автора, чого не відбулося через хворобу літератора, і через що дуже переймався М. Грушевський. І. Франко міг одержувати кошти як гонорар за публікації в журналі, якби мав можливість їх писати у тій кількості, що раніше⁷.

Спочатку усі троє співробітників М. Грушевського, за наполяганням останнього були залучені в число співробітників першої Наддніпрянської української газети “Громадська думка”. Степан Томашівський з подачі

⁵ The Central State Historical Archives of Ukraine. F.1235. Op.1. Spr. 613. Ark. 246–247.

⁶ The Central State Historical Archives of Ukraine. F.1235. Op.1. Spr. 25. Ark. 162.

⁷ Докладніше див.: Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskyi and Ivan Franko: personal and public life” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 604–678. (in Ukrainian).

М. Грушевського пише до газети в Київ статтю-інформаційну рецензію про вихід видання “Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)” (Львів, 1906). 9 березня 1906 р. в “Громадській думці” (Ч. 55) було надруковане редакційне звернення “До наших галицьких товаришів”. Воно носило форму роз’яснення галицьким дописувачам, які нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до кореспондентів з Галичини, матеріали яких редакція вважала надзвичайно важливими, “писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ [...]. Рукописи мусять бути писані дуже чітко і не тісно, щоб поміж рядками залишалося досить місця на виправки”. На останній сторінці цього ж числа газети була також подана коротка “Відповідь редакції. Д[обродіє]ві С.Томашівському”.

Редакція скаржилася на незрозумілу наддніпрянцям мову і на те, що селянинові нецікаво читати прізвища і назви статей уміщених у ювілейному збірнику. Коли брати фактичну сторону справи, то вона з формального боку ніби була річево написана. Проте були певні нюанси, які дали підстави М. Грушевському вважати цю замітку провокацією. Збірник на пошану М. Грушевського створювався, як твір осіб, які визнають необхідність покінчення в громадському житті з таким явищем, як роздвоєність національної ідентичності – малоросійською самоідентифікацією інтелігенції на Великій Україні, рутенством і москвофільськом у Галичині. М. Грушевський у передмові представлявся як представник Великої України, якій здійснює головну ідею політики Галицького П’ємонту, щоб спільну культурну матрицю згодом перенести на підросійську Україну. Збірник, присвячений був 10-річчю перебування М. Грушевського у Львові. Це десятиріччя виповнювалося у 1904 р., а виходив збірник у світ у 1906 р., бо символізував початок здійснення тих прагнень української еліти, яка у 1880-х започатковувала політику “нової ери”.

Отже, збірник мав символічне значення, і зовсім не був звичайною рецензією. Формальні зауваження М. Грушевський сприйняв як виступ проти тої великої ідеї, яка за ним стояла. Називаючи і М. Грушевського “галичанином” редакція підсвідомо можливо, ображала історика. Він навпаки завжди наголошував свою наддніпрянськість, а його публічно свої вважають за чужого – представника Західної України, якого вже не чекають у Києві. Не могла не здивувати й форма подачі зауваження. Бо нею редакція фактично підтверджувала агітаційні атаки чорносотенців про штучну мову і відмінності культурних уподобань між галичанами і наддніпрянцями, піддажували ідею соборності.

У березні 1906 р. в щоденнику М. Грушевський занотував: “Самі прикрасі: в “Громадській Думці” появилася відповідь Томашівському, і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників”. І. Франко та В. Гнатюк зовсім не хотіли приставати на демарш щодо киян, але піддалися пресії М. Грушевського. “Тіркий світ, – занотував історик у щоденнику, – а на рішучий виступ теж енергії не

мають; з заявою до “Громадської думки” криються” (запис від 14.03.1906 р.). 17 березня 1906 р. М. Грушевський такого листа заготував. І зустрівся з усіма трьома “фаміліатами” в Віденській кав’ярні Львова. “Франко пристав на гадку, – занотував М. Грушевський, – а Гнатюк хилився, але в кінці стало на тім, щоб післати заяву”. Концепт листа М. Грушевський відчитав членам “фамілії” 20 березня й вислав до “Громадської Думки”.

У кінці березня 1906 р. у Львові був Євген Чикаленко. Розмови про спільну культурно-суспільну акцію відбувалися в присутності “фамілії”. М. Грушевський неодноразово балакав про щирість товаришів по суспільній праці в справі соборницької акції (запис від 25 та 26 березня 1905 р.). Такої щирої позиції від товаришів по праці в НТШ та “ЛНВ” М. Грушевський не відчував ще від кінця 1905 р.

Михайло Грушевський проектує тимчасово відправити до редакції в Київ свого учня Івана Дзиджору. І з ними двома він обговорював плани про заснування в Києві філії книгарні та залучення кореспондентів (запис за 16 липня 1906 р.) 18–19 липня того ж року М. Грушевський знову веде розмови з Франком, “але на мої київські проекти Франко висуває різні скептичні міркування” (нотка 18–19.07.1906 р.)

4 жовтня М. Грушевський у Львові проводив засідання Видавничої Спілки у справі перенесення друку до Києва. Він звертає у щоденнику увагу на реакцію І. Франка, найбільшу творчу силу: “Франко як маринований. Один мусів давати собі репліки. Сумний настрій огорнув мене” (нотатка за 4.10.1906 р.).

Коли вже питання початку друку “ЛНВ” у Києві було вирішено в листопаді 1906 р. у М. Грушевського з І. Франком відбулася розмова на тему “кислоти”, яка тече від членів Старої фамілії до Києва. Франко стверджував, що не казав нічого поганого про М. Грушевського (запис від 22 листопада 1906 р.). 6-го грудня 1906 р. Грушевський мав конференцію із співробітниками з приводу перенесення журналу до Києва. Підтримували І. Труш і М. Лозинський, а І. Франко взагалі не прийшов. (запис від 6 грудня 1906 р.) Через три дні, 9 грудня Михайло Сергійович пише в “Раду” статтю про початок виходу в Києві “ЛНВ”. Цю статтю попередньо він публічно читав у присутності С. Томашівського та І. Франка. “Франкові стаття здалася заважкою написаною”, відзначив історик (запис від 9 грудня 1906 р.). Він ще раз її прочитав вголос і цього не побачив.

Поруч зі старою “фамілією” М. Грушевському треба було з’ясувати питання з підтримкою соборницької ідеї лідерами національно-демократичної партії, які керували українською політикою в Галичині. Націонал-демократичні політики, члени Галицького Сейму і австрійського парламенту, об’єктивно були зацікавлені в від’їзді опозиційного їм політика, якого не вдалося переагітувати на свій бік, зробити прихильником австрійської орієнтації в політиці, як це сталося під їхнім впливом з одним із головних представників “фамілії” Стефаном Томашівським. М. Грушевський завжди мав на оці переважаючий інтерес Великої України над Галичиною, через значне переважання під російського українства над півавстрійським. Галицькі політики з позитивом сприйняли ідеї М. Грушевського.

11 грудня 1906 р. відбулася конференція лідерів націонал-демократів з групою М. Грушевського з приводу галицько-українських літературних і політичних відносин. Присутніми на ній були Л. Бачинський, В. Охримович, М. Заячківський, Л. Цегельський та Т. Ревакович. Від НТШ на зборах були О. Колесса, І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк, І. Джиджора, М. Лозинський, Д. Лукіянович. Ідеї М. Грушевського за його визнанням у щоденнику були сприйняті “дуже прихильно”. Йому було запропоновано увійти до Тіснішого Комітету націонал-демократичної партії.

12 грудня 1906 р. перемовини тривали. М. Грушевський виставив дві умови: свого входження до націонал-демократичної партії на правах гостей, спілка з газетою “Діло”, яка до цього часу постійно опонувала Грушевському і підтримувала його опозиціонерів. Керівництво націонал-демократів схоже визнало умови М. Грушевського і настав нетривалий мир у стосунках М. Грушевського з галицькою націонал-демократією. 16 грудня 1906 р. “Діло” передруковує статтю М. Грушевського з “ЛНВ” і устами головного редактора Л. Цегельського обіцяє дальшу підтримку, визнаючи, що раніше воювала з М. Грушевським (запис від 16 грудня 1906 р.)

16 грудня у М. Грушевського відбулася розмова з В. Гнатюком, яку він у щоденнику записав так: “Я сьому докоряв, що з Франком підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевозжу на грошеві їх відносини. Гнатюк заперечував, аби він або Франко щось подібне казали: взагалі запевняв у щирості”.

Ситуація між колишніми найбільшими промоутерами Товариства загострювалася й надалі. Грушевський в щоденнику за 6 і 9-те березня 1907 р. відзначає, що його засмучує апатія Франка до вже київського “Вісника”. М. Грушевський продовжує тиснути на І. Франка, щоб той давав щось на друк у видання, підконтрольні істориків. Іван Якович написав рецензію на журнал Старої Громади “Україна”, у якій проводить думки М. Грушевського про ідейну замшелість видання, відставання його від суспільних потреб. Цю рецензію читали публічно в редакції “Ради” (запис від 10 квітня 1907 р.)

У Києві закрутилася справа, і Львів для Грушевського перетворюється на тиху пристань (запис від 9 травня 1907 р.). Підтримки з боку старої “фамілії” він вже зовсім не відчував. 12–13 жовтня 1907 р. М. Грушевський констатує про кінець старої “фамілії”. І. Франко підтримує зв’язки з О. Сушком (істориком школи М. Грушевського, який поширював відому чутку про подорож Грушевського і Франка в Італію в вагонах різного класу). С. Томашівський робив різні зауваження щодо недоліків “ЛНВ” (запис за 18 жовтня 1907 р.)

Нова “фамілія” – “нова кров” для здійснення соборницького проекту. Ключовою фігурою у “новій” фамілії став Іван Джиджора⁸. Михайло Грушевський

⁸ Докладніше про співпрацю І. Джиджори з М. Грушевським див.: Pryshlyak, “Volodymyr. Mykhailo Hrushevskyy and Ivan Dzydzora: the teacher and the student in correspondence” in: *The Mykhailo Hrushevskyy’s correspondence with Ivan Dzydzora*, ed. Pankova Svitlana, Pryshlyak Volodymyr. Kyiv: Prostir, 2008, 11–47. (Series: The epistolary sources of Hrushevskyy study. Volume 4). (in Ukrainian).

починає його вводити в гурт “старої” фамілії ще у 1906 р. Символічно, що саме при І. Джиджорі М. Грушевський покликав 16 липня І. Франка і обговорював з ними план перенесення “ЛНВ” у Київ (запис від 16 липня 1906 р.). Влітку 1906 р. Івана Джиджору М. Грушевський запросив на конференцію з парламентською і сеймовою репрезентацією українських послів. Потім у 1907 р. Іван Миколайович вже став головним виконавцем суспільних доручень М. Грушевського у Києві. Правою рукою його діяльності по переносу спільних культурних здобутків до міста над Дніпром. 11–17 червня М. Грушевський знову відрядив І. Джиджору до Києва, бо там загострюється політична ситуація через закриття Першої Державної Думи, а І. Джиджора був єдинною людиною, яка могла відразу вирушити з Галичини до Російської імперії, та також єдиною особою, якій беззастережно довіряв М. Грушевський.

Іван Джиджора налагоджував справу з друком “ЛНВ”, писав статті в руслі суспільної концепції вчителя для “Ради”, став очима і вухами голови НТШ у Києві, повідомляв про усі закулісні перемовини і новини з протиборчих кіл як в середині українського руху, так і в ворожому стані російських чорносотенців, губернаторської влади і цензури. Як знавець літературної мови, видань львівських професора, він допомагав з редагуванням скриптів (рукописів).

На тимчасових правах помічника М. Грушевського в Києві був Іван Кревецький, проте довірою І. Джиджори він не користувався. Лише допомагав останньому в роботі редакційної контори журналу українській столиці. Зокрема 28–31 січня 1907 р. щоденник М. Грушевського фіксує заклик І. Кревецького їхати до Києва, щоб провести перемовини з цензором Сидоровим, аби той не наказав ліквідувати “ЛНВ”. Лист цей було написано 22 січня і в ньому він оповідав як в розмові Сидорова з М. Синицьким (офіційним відповідальним редактором “ЛНВ”), цензор сказав: “А Вістник пропагує сепаратизм, він старається розбити “русский” народ... Чому Ви не видаєте “Нової Громади”, – там ся справа не ставилася так остро. Ми дістали приказ з канцелярії генерал-губернатора слідити дуже строго за “Літературно-Науковим Вісником” і на щось подібного не дозволити”⁹. Виконавши епізодичну роль, І. Кревецький повернувся до Львова і там незабаром пристав до опозиції Голові НТШ, яку очолив С. Томашівський.

Найбільшою фігурою, яка допомогла М. Грушевському налагодити працю усіх його видань від 1907 р. і до часів Першої світової війни, був Юрій Сірий (Тищенко), який працював у конторі як нелегал, а тому мав офіційне прізвище Павло Пилипович Лавров¹⁰. Він став ключовою фігурою в “ЛНВ” (збирав матеріали до книжок журналу), вів книгарню “ЛНВ”, провадив експедицію номерів журналу,

⁹ The Central State Historical Archives of Ukraine.– F. 1235.– Op. 1.– Spr. 567.– Ark. 22–23.

¹⁰ Докладніше див.: Melnyk, Olga. “Mykhailo Hrushevskiy and Yurii Tyshenko: the conversation during twenty years” in: *The Mykhailo Hrushevskiy's correspondence with Yurii Tyshenko*, ed. Olga Melnyk. Kyiv: Ukrainian historical society, 2012, 14–48. (Series: The epistolary sources of Hrushevskiy study. Volume 6). (in Ukrainian).

листувався і спілкувався з авторами і друкарями, виплачував гонорари, активно працював у Видавничій спілці, вів пізніше редакцію газети “Село, зносився з цензорами і т. п. Ю. Сірий випадково потрапив у поле зору М. Грушевського. Було цінним, що Тищенко-Сірий був наддніпрянцем, але свідомим соборником і розділяв концепцію М. Грушевського. До 1906 р. він був діяльним есеюстом, брав участь у збройних конфліктах у часах Першої революції, змушений був нелегально переїжджати до Львова і там був “завербований” М. Грушевським на працю у видавничій сфері. Завдяки чому став одним із найвидатніших діячів української книги першої половини ХХ століття.

Ю. Сірому допомагав у роботі редакції галицький українець Леопольд Будаї (паспорт мав на прізвище Михайла Котика, під таким ім'ям і проходить у листуванні історика). Л. Будаї спільно з Ю. Сірим провадив редакційною працею київської контори “ЛНВ”. Проте називати Л. Будаю представником нової “фамілії” не варто. Він був просто виконавцем наказів М. Грушевського, за ним не було права як за старої “фамілії” відстоювати свою думку.

До “нової” фамілії можна б зарахувати ще галичан М. Мочульського та М. Лозинського. Обидва активно співпрацювали в “ЛНВ”. Але якщо літературознавець М. Мочульський більше допомагав у львівських справах і ніби замінив собою І. Франка та В. Гнатюка, то політолог і суспільствознавець М. Лозинський заангажувався і до київських видань М. Грушевського. Багато писав і для “Ради”.

Між “старою” і “новою” фаміліями була та відмінність, що в першій перебували люди, які з себе представляли рівнозначні з М. Грушевським наукові і суспільні особистості. Всі були науковцями концептуалістами з власним баченням шляхів розвитку України. В “фамілії” вони мали своє вагоме слово, яке М. Грушевський брав до уваги. “Нова” фамілія – це був гурт залежних фінансово людей, вони належали до молодшого покоління, народилися у 1880-х роках. Їхні стосунки ґрунтувалися на пошануванні вчителя учнями.

М. Грушевський і Стара київська громада. Стара київська громада склалася як ідеологічний гурток однодумців на початку 1890-х років. Її друкованим органом був журнал “Киевская Старина” (1882–1906). Остання завжди була сервілістично налаштована до російської влади, лояльно ставилася до факту російського культурного впливу на Україну, вважала за нормальне існування амбівалентного статусу українця: народжений українцем, але політичний росіянин Стара громада та її лідер Володимир Науменко не сприймали ідеї “Галичина – український П’ємонт”, будучи прихильниками російської національної ідеї, вірили у можливість узгодження її з українським культурним, але не політичним інтересом.

До М. Грушевського керівництво Старої Громади ставилося від початку як до поручника В. Антоновича і О. Кониського, його діяльність вважали австрофільською, а політичну позицію – антиросійською, бо протиставлялася остання державному російському інтересові.

Переносячи “ЛНВ” до Києва, М. Грушевський не бажав конкуренції “Віснику” з боку “Киевской Старини”. Яка і так розбивала незначні літературні сили між трьома напрямками: українофільським (старогромадівським), партикулярним (наддніпрянським “Нової Громади”) та всеукраїнським (“вісниківським” М. Грушевського). Об’єктивно кволе українське суспільство Києва не могло утримувати одразу три видання. Реально могло існувати лише одне. Бо “Киевская Старина” була дотаційним проектом. А ці гроші надходили з того ж джерела, що й кошти для “Нової Громади” й почасти “ЛНВ”. З бюджету Василя Симиренка і Євгена Чикаленка та В. Леонтовича.

Розуміючи патову ситуацію, а також неприхильне ставлення В. Симиренка та Є. Чикаленка до його політичної лінії, В. Науменко, не хотів втрачати “Киевскую Старину” й запропонував модернізувати останню в “Україну”, змінивши назву, а не сутність видання. Під такою новою назвою журнал виходив весь 1906 рік, поки остаточно під тиском М. Грушевського не було визнано, що це видання виконало свою історичну суспільну місію на період українофільства і воно мусить поступитися місцем загальноукраїнському “ЛНВ”, яке стоїть на соборницько-національних позиціях, покінчило з мовним утраквізмом, і пропагує ідею української окремішності від Росії.

Під час перебування у Києві М. Грушевський мало зустрічався з В. Науменком. Та й Володимир Павлович не стремів до зближення з М. Грушевським, розуміючи, що переконати останнього в продовженні малоросійської лінії в його журналі не вдасться. Але такі зустрічі були необхідні, щоб законним способом припинити “Киевскую Старину”. 27 серпня 1906 р. у щоденнику є запис про нараду між ним В. Науменком та І. Стешенком у зв’язку з ситуацією в “Громадські думці” й “ексклюзивністю компанії”, яка цю газету робить.

Закриття “Киевской Старини” було болючою справою для всіх її старих симпатиків. Окрім В. Науменка, захищав її від закриття і секретар редакції Орест Левицький і Катерина Мельник.

М. Грушевський і В. Антонович. Володимир Антонович з О. Кониським відправляли М. Грушевського до Львова з напутнім словом повернутися до Києва зі спільним культурним надбанням. Проте не так сталося як гадалося¹¹. Змінилися часи, підупав на здоров’я Володимир Боніфатійович, з політика він перетворився на археолога, відійшов від активної громадської роботи. Від підтримки М. Грушевського в справах НТШ усунувся майже зовсім. Обіцяних наукових праць для “Записок НТШ” й “ЛНВ” не давав.

Однією з причин охолодження взаємин між М. Грушевським і В. Антоновичем була зміна напрямних політичної лінії головою НТШ. Він змінив своє ставлення до О. Барвінського й старих народовців і став орієнтуватися на

¹¹ Докладніше про стосунки М. Грушевського і В. Антоновича див.: Hrych, Ihor. Mykhailo Hrushevskyi and Volodymyr Antonovych: he business contacts and social-political views” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 453–485. (in Ukrainian).

І. Франка і молодих радикалів. Це підтверджують спогади іншого учня Володимира Боніфатійовича – чернігівця А. Верзилова, який писав у спогадах: “Як мені під час київського Археологічного з’їзду казав Т. Рильський у Антоновича попсувались відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно”¹².

У 1906 р. в Києві силами професури київського університету і представниками Старої громади відзначили 35-річний професорської діяльності В. Антоновича. До М. Грушевського написав листа учень М. Грушевського, професор університету св. Володимира Митрофан Довнар-Запольський зі запрошенням взяти участь у збірникові на пошану В. Антоновича. Цікава реакція М. Грушевського в щоденнику. Він писав про жаль М. Довнар-Запольського від того, що ““первые малороссы” не ідуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індиєнції й справити їм ювілей “українського діяча”, як пани справляють весілля довголітній слугі” (запис від 7 квітня 1906 р.).

Після М. Довнар-Запольського до М. Грушевського написав листа Орест Левицький з тим же проханням. М. Грушевський розумів, що відбути мовчанкою ювілей, який за датою не є круглим, а досить таки надуманим, не можна, і “треба ладити привіти” (запис від 24 квітня 1906 р.). До слова, вплив М. Грушевського, який ще не перебував у Києві виявився дуже відчутним на київські наукові справи. Його думка мала визначальний результат на ту чи іншу справу. Відмовився він та його співробітники брати участь в збірникові ювілейних статей, збірник той так і не вийшов друком. В. Антоновичу дарували незавершене видання в кількості одного примірника.

Знаючи про ювілей М. Грушевський замовив Стефану Томашівському історіографічну статтю про В. Антоновича для своїх журналів¹³. У листі від 26 листопада 1905 р. С. Томашівський написав про плани такої статті. “Вона, – на його погляд, – не може бути поверховна, але має дати дійсний образ наукового доробку В. Б. Антоновича. Зроблю се так, що перейду його всі важніші праці в історичній хронології (археологія, княжі часи, литовські, козаччина і т. д.), а не в хронологічному порядку написання”¹⁴.

Володимир Антонович завжди перебував в полі зору М. Грушевського, як непомільний авторитет та єдина, крім В. Леонтовича людина, яка мала вплив на мецената Василя Симиренка. Через В. Антоновича М. Грушевський тиснув на Василя Федоровича, щоб отримати чергові транші на українські культурні справи. 28 квітня 1907 р. В. Антонович повідомив його, що В. Симиренко дає половину коштів на друкарню. І що виступає за продовження субсидій на галицькі культурні справи – львівське НТШ (запис від 28 квітня 1907 р.)

¹² Verzyliv, Arkadii. “My recollection about chernigivian’s archeologists” in: Ukrainian historians, 1991, 1–2, 101–102.

¹³ Див. розділ “С. Томашівський” у статті: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) *Mykailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 333–335. (in Ukrainian).

¹⁴ The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 792. Ark. 208 revers.

Зі смертю П. Голубовського звільнялася посада завідувача кафедри “руської” історії в київському університеті. М. Грушевський у зв’язку з планами перебраться до Києва, виношував думку податися на вибори професора на історико-філологічному факультеті, заміщення посади завідувача кафедри. У цій справі сподівався він логічно на підтримку В. Антоновича, як професора того університету, але несподівано для себе дізнався, що Володимир Боніфатійович протегував на це місце Василя Данилевича, іншого свого учня, який займав неполітичне становище і не ангажувався в український рух. У щоденнику Михайло Сергійович відзначив, що В. Антонович ніби “благоволіт” до нього, а проводить на посаду в університеті В. Данилевича (запис від 18–24 червня 1906 р.). Це було дійсно несподівано, враховуючи що справою влаштування М. Грушевського в київський університет займався філолог Володимир Перетц – росіянин, колишній професор Петербурзького університету, який зайняв кафедру в Києві лише кілька років до 1907 р.

У цій ситуації й до креатури В. Антоновича в Києві М. Грушевський ставився з підозрою. Орест Левицький сподівався очолити або Філологічну або Історичну секцію УНТ. Відбулися Загальні збори УНТ, на яких в обидвох випадках Ореста Івановича “провалили”. М. Грушевський задоволено і не без злорадства відзначав: “Ор. Левицький [на засіданні Філологічної секції] вийшов з себе на моїй промові. Вважав, що його оберуть, як приятеля В. Антоновича” (запис від 11 листопада 1907 р.) При конституюванні Історичної секції та в справі наукового органу “О. Левицький хотів бути головою, але я відсадив “генеральський чин” [працюючи в четвертій гімназії О. Левицький дослужився до дійсного статського радника – цивільного генерала]”.

“Віківці” і Б. Грінченко та М. Грушевський. “Віківці” становили молоде крило Старої київської громади, були членами ЗУБДО, а згодом активістами Радикально-демократичної партії. Усі вони належали до видавничого товариства акціонерного типу “Вік”, яке постало у 1896–1898 рр. і складалося з вихованців київської духовної семінарії. Його кістяком були Олександр Лотоцький, Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський, В’ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський. Усіх їх більшою або меншою мірою можна вважати вихованцями Олександра Кониського. “Віківці” були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів і свій українізуючий вплив вони поширювали на стару редакцію “Киевской Старини” та Стару громаду. З М. Грушевським дружні взаємини склалися передусім у О. Лотоцького та С. Єфремова. Багато праць на замовлення Голови НТШ виконував для “Записок” В. Доманицький. На зламі століть Київ залишив та переїхав до Петербурга О. Лотоцький, де перетворився на праву руку історика у зв’язках з українською петербурзькою громадою.

Ідеологічних розходжень між М. Грушевським та С. Єфремовим не було до 1906–1907 рр. На останнього орієнтувалися усі інші представники видавництва “Вік”. Ситуація змінилася, як до Києва з Чернігова переїхав Борис Грінченко,

який став редагувати тлумачний словник української мови та очолив місцеву “Просвіту”. Він поселився поруч із С. Єфремовим та утворив з останнім публіцистичний тандем. Поволі відокремлюючи Сергія Олександровича від М. Грушевського, Б.Грінченко підштовхував С. Єфремова провадити власну політичну лінію.

З постановам УРДП суспільний статус С. Єфремова змінився, незрівнянно виріс. Він тепер уже не просто виконавець настанов М. Грушевського, а самостійний політик з власною політичною силою. Нове становище Сергія Олександровича підривало громадську рівновагу, роками вибудовану стратегію зі соборницького культурного об’єднання обох Україн.

Багато наддніпрянців сприймали “ЛНВ” не стільки як загальноукраїнське, як передусім галицьке видання. Іван Кревецький в листі до М. Грушевського від 28 січня 1907 р. так змалював поведінку київських українців щодо “ЛНВ”: “Взагалі ті круги киян, що виявляють свою антипатію до неросійських українців, зовсім не сумують за “Літ.-Н. Вісником”, – може навпаки. Се помітно навіть досить виразно. Так само історії з т. зв. “галицизмами” повторяються ще від часу до часу. Попри те, нема повного розуміння ваги теперішньої хвилі, нема розуміння тих широких і далекосяглих плянів, які бажалось би здійснити. Одна одиниця, що здає собі справу з ваги хвилі і задач супротив неї – т. Дорошенко, що торкається нас, то мимо нашої найщирішої волі не можемо зблизитися до тутешніх кругів в такій мірі, як се бажалось би. Може з часом се переломиться. Були ми всі передвчора на засіданні Видавничої комісії в “Просвіті” і – більше вже туди не підемо. Коли б не п. Леся Українка, що заговорила слово-два, то просто треба б було виходити серед засідання. Дехто питав все, коли ми поїдемо з Києва”¹⁵. Замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності галицького досвіду. Б. Грінченко сіяв ворожнечу і недовіру до всього галицького. Особистий мотив – несприйняття М. Грушевського, переважив загальнонаціональні інтереси.

Початком конвергенції, спаювання в єдину сутність двох різних українських організмів могло стати лише перенесення структур зі Львова до Києва, які від початку планувалися як спільні структури для підросійських і підавстрійських українців. М. Грушевський уособлював собою соборність, був своєрідною еманациєю ідеї. І як би ми не ставилися до нього, в інтересах України було реалізувати саме план М. Грушевського, а не Б. Грінченка / С. Єфремова.

“Громадська Думка”/“Рада”, “Нова громада” і “ЛНВ”. Концептуальним рівнем “Громадської Думки” М. Грушевський був незадоволений. У щоденнику історик десятки разів згадував цю наддніпрянську газету. Бо вона мала бути речницею всенародного інтересу. Її значення мало переважати навіть львівське “Діло” – все ж таки передусім регіональну газету. На початку 1906 р. М. Грушевського вразила “осторога” супроти “Вісника”: “Прикро, зрештою

¹⁵ The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 567. Ark. 31.

слабо дуже” (запис від 12 січня 1906 р.). Але залишати “Громадську Думку” поза своїм впливом М. Грушевський не збирався. Він написав статтю для неї, а також листи до головного редактора і видавця газети: Ф. Матушевського і Є. Чикаленка (запис від 20 січня 1906 р.).

30 січня 1906 р. “Громадська Думка” була припинена цензурою. Це вразило негативно М. Грушевського, попри її сепаратизм супроти Галичини: “Я вперед про се думав і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило, яка б там не була та “Думка”, – писав у щоденнику історик (запис від 30.01.1906). 5 лютого цього ж року у Львові опинився Є. Чикаленко і розповів М. Грушевському про неприхильне ставлення до нього “кружка Грінченка”. А в кінці місяця – 25 лютого 1906 р. вчений занотував: “Громадська думка до обридження чужденна й нерозумна”.

Потім на початку березня 1906 р. сталася вищезгадана історія зі статтею в “Громадській думці” проти С. Томашівського, через що М. Грушевський зібрав колективну заяву про вихід з редакції (запис від 11.03.1906). Голова НТШ відчував своє ізолювання з двох боків. Іде “війна” на галицькому фронті з проводом національно-демократичної партії, стара “фамілія” проявляє апатію і не підтримує професора, київські українці вставляють палки в колеса загальноукраїнського проекту. “А “Громадська думка”, відзначає М. Грушевський, – пише собі лише те, “що всім уже звісно”, і нічого знати не хоче й не потребує. Але на розум взявши, треба все се брати байдуже. Род человеческий мусить іти діагонально” (запис від 15 березня 1906 р.).

Ключовою постаттю, яка могла переламати негативну тенденцію в акції М. Грушевського був Євген Чикаленко – головний спонсор видань грінченківців. Його переконали Б. Грінченко і С. Єфремов, що вони зможуть самі, без М. Грушевського, видавати свій журнал і газету. Проте вже початок 1906 р. продемонстрував, що принаймні з газетою існуватимуть серйозні проблеми. Протягом березня 1906 р. Між М. Грушевським і Є. Чикаленком відбувається кілька розмов “на щирість” (запис від 26 березня 1906 р.). Перша спроба схилити Євгена Харламповича на свій бік закінчилася невдачею.

Побачивши спротив його планів щодо “Громадської думки”, М. Грушевський мав намір заснувати свою газету в Києві (у 1909 р.) Нею стало в майбутньому, за три роки “Село” (запис від 2 травня 1906 р.) Щодо цього проекту він радився із братом і членами старої “фамілії”, але його ніхто не підтримав.

Влітку 1906 р. Олександр Лотоцький повідомив М. Грушевському про зміну настроїв Є. Чикаленка. “З особистих джерел знаю, – писав Олександр Гнатович, – що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас – се буде між нами, – що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план показує лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь”. Далі О. Лотоцький просив не розривати стосунків з Б. Грінченком і Ко: “Перш за все Ви тут – на моє переконання багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення як Ви

уявляєте. Крім того се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти з ними [компроміс], бо старі – і лукаві, і ледачі – оставлять Вас на слизькому!”¹⁶.

У серпні “Громадську думку” вдруге закривають. Арештовують головного публіциста “Ради” С. Єфремова, який тоді заступав посаду голпреда газети. Наступає криза. М. Грушевський писав Є. Чикаленку, чи їхати до Києва на допомогу. Євген Харлампович повідомляв про розгром редакції та арешти. М. Грушевського стурбувала ситуація можливого остаточного закриття газети. Він записав у щоденник: “Невважаючи на всі прикrostи, які я мав від тої компанії, дуже мене ся вість пригнітила” (запис від 22 серпня 1906 р.).

Професор поїхав до Києва і зробив другу спробу опанувати ситуацію з газетою і журналом, ведучи настійливі атаки на сумління Є. Чикаленка. 29 серпня 1906 р. М. Грушевський відбув конференцію з Євгеном Харламповичем. Від видавця дізнався, що інтелігентного читача газета за півроку не здобула. Тоді ж з Ф. Матушевським історик намагався з’ясувати справу непорозуміння киян і галичан. Наступного дня 30 серпня 1906 р. М. Грушевський знову говорить з Чикаленком про план з “ЛНВ” і НТШ/УНТ. “Чикаленко відповів, що не помічник – хочеться держатися грінченкової кампанії; се зробило на мене дуже прикре враження, – відзначає історик, – відчулась певна нещирість, чи малодушність – в ліпшій разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу [брата.– І. Г.] піти зі мною, щоб трохи розірватися” (запис від 30.08.1906).

31 серпня у хаті Є. Чикаленка в присутності П. Стебницького і В. Леонтовича відбулася чергова розмова про “ексклюзивність компанії” Б. Грінченка. В. Леонтовичу постановка проблеми М. Грушевським зробила “велику приємність” (запис від 31 серпня 1906 р.). В. Леонтович був дуже незадоволеним радикальним курсом газети Б. Грінченка і навіть змушений був піти з посади відповідального видавця.

Вирішальна зустріч відбулася у того ж таки Є. Чикаленка 1 вересня 1906 р., наступного дня. Крім чотирьох попередніх переговорників були ще Ф. Матушевський і Б. Грінченко. М. Грушевський переконував у своїй правоті говорив про “розбиття України, страту перспективи – залишення культурної й теоретично-національної сторони, ослаблення Києва й розпад України”. Промова зробила сильне враження і Є. Чикаленко вже не казав, що не помічник” (запис від Першого вересня 1906 р.). Євген Харлампович хотів знайти консенсусне рішення, – злучити “Нову Громаду” з “ЛНВ” (очевидно йшлося, що лишається при роботі стара редакція “Нової Громади”, але назву змінюють на “ЛНВ” і головним редактором стає М. Грушевський. Михайло Сергійович певний час не був проти такого вирішення конфлікту. Але непримириму позицію зайняв Б. Грінченко і тоді й Грушевський став принципово на становищу не злиття з “Н. Г.”, а перенесення “Вісника”¹⁷.

¹⁶ The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 613. Ark. 242–245.

¹⁷ Chykalenko Eugen “The Recollection (1861–1907)”. New York, 1955, 469–470. (in Ukrainian).

До злуки “Нової Громади” з “ЛНВ” нараджував М. Грушевського О. Лотоцький. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети. Вважав, що далі нового року газета не проживе, відзначав хистке становище “Громадської думки” з боку цензури. З погляду літературного матеріалу “Нова Громада”, на думку О. Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ні вона, ні журнал не можуть утримати пишучу братію. На літературних хлібах міг існувати лише Сергій Єфремов. Галичани на таких зарплатних умовах у цих виданнях не змогли б працювати. Хоч і погоджувався з побажаністю тимчасового приїзду когось із галичан. О. Лотоцький схилявся перед героїчною працею С. Єфремова: “Тепер все робить Сергій – сидить на двох редакціях, пише не менш як по три статті на день і не знати чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень”¹⁸.

Про проект злуки йшлося на нараді 2 вересня 1906 р. Б. Грінченко висловив побоювання щодо галицьких впливів. М. Грушевський “застерігся”: “при страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації” (запис від 2.09.1906). 3-го вересня сталася остаточна нарада в присутності М. Грушевського, Є. Чикаленка, П. Стебницького, О. Юркевича, В. Леонтовича. Є. Чикаленко став на бік М. Грушевського остаточно і виступав за потребою перенесення ЛНВ, бо Грінченко був різко проти злуки “Нової Громади” і “ЛНВ” (запис від 3.09.1906).

Свій вибір на користь М. Грушевського Є. Чикаленко мотивував у своїх спогадах так: “Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожен з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилюлися всі українці, крім тих хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди Літературно-Наукового Вісника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення ЛНВ до Києва ще в кінці 1905 року і тепер...”¹⁹.

Михайло Грушевський вернувся до Львова і чекав на практичне вирішення ситуації з газетою і журналом у Києві. Нарешті 21 жовтня 1906 р. прийшов лист Є. Чикаленка зі закликом їхати до Києва на нараду. “Є се знак краху Грінченкової кампанії, – констатує М. Грушевський, – але не весело братися до направи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий – якби Лотоцький пішов” (запис від 21 жовтня 1906 р.). Великі надії на літературну

¹⁸ Letter Oleksandr Lototskyi to Mykhailo Hrushevskyi, August 25 1906 / The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 613. Ark. 280.

¹⁹ Chykalenko Eugen “The Recollection (1861–1907)”. New York, 1955, 470. (in Ukrainian).

допомогу історик покладав на О. Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва і до переїзду М. Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але через фінансові причини, Олександр Гнатович не міг з родиною полишити Петербург.

“Громадська думка” вже під назвою “Рада” переходить під ідейний вплив М. Грушевського, який фактично разом з Є. Чикаленком і В. Леонтовичем стає її видавцем та до того ж визначальником суспільно-політичної лінії. Цілком виданням М. Грушевського “Рада” не стала. Найбільше його вплив відчувався у 1906–1907 роках. Потім професор розчарувався в “Раді” через те, що редакція більше протиставлялася напрямом М. Грушевського, ніж ішла у фарватері його порад. Про те, що “Рада” не його газета він неодноразово казав у розмовах Є. Чикаленку. Власне для того, щоб мати свою газету у Києві М. Грушевський і заснував “Село”.

Розпочалося керування М. Грушевським “Радою” з бойкоту редакції через незгоду зі звільненням подружжя Грінченків. Ф. Матушевський відмовився виконувати функцію головного редактора, якщо не повернуть родину Грінченків. Відбувалися тривалі переговори співробітників, з одного боку, та М. Грушевського, Є. Чикаленка і В. Леонтовича – з другого. Про це докладно згадує у своїх “Спогадах” Євген Харлампович. Співробітникам було доведено, що всі залишаються при роботі і зарплаті, але що питання з Грінченками вирішено остаточно. До редакції М. Грушевський додав Симона Петлюру – людину інших культурних кіл, представника не радикальних демократів, а соціал-демократії. Який не був людиною Грінченка-Єфремова (запис в щоденнику від 17–19 грудня 1906 р.).

Паралельно М. Грушевський займається урядженням редакції “ЛНВ”. Обурювався, що усі вважають “ЛНВ” особистою приватною справою самого Грушевського. Іван Стешенко, який став правою рукою М. Грушевського в УНТ і у співпраці з Українським клубом з організації публічних викладів з українознавства виговорює М. Грушевському за відсунення від праці Б. Грінченка (запис від 24 грудня 1906 р.). М. Грушевському важко у Києві. Він занотував у щоденнику, що майже ніхто не допомагає, “наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає” (запис від 1 січня 1907 р.).

Михайло Грушевський, хоч ще й не став киянином взяв на себе такий огром громадських справ, які не тягнув до нього ні Є. Чикаленко, ні Б. Грінченко. І справ не своїх на перший погляд. Так він 2 січня іде на прийом до київського, подільського і волинського генерал-губернатора, щоб упередити закриття “Ради” за її публікації. В. Леонтович відмовився ходити, хоч “Рада” була спільним, його і Чикаленкова, дітищем (запис 2.01.1907). Газету вдалося зберегти, констатував історик у щоденнику (запис від 3 січня 1907 р.).

Не встиг М. Грушевський приїхати до Львова як за кілька тижнів впала на голову нова проблема з Києва – прийшла телеграма про можливість закриття “Літературно-наукового вісника” “і наче затруїла мене, – нотує

М. Грушевський, – Три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Маринцею себе підбадьорюємо – щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає” (запис від 26 січня 1907 р.). Наступного дня історик пише листа Чикаленкові та Леонтовичеві, щоб на всяк випадок готовий був на заміну пускати “Нову Громаду”, дозвіл на яку ще не вигас. І. Кривецький закликає М. Грушевського їхати на зустріч з цензором Сидоровим, хоча побоювався несподіваного арешту по прибуттю до Києва (запис від 28–31 січня 1907 р.).

Зустріч М. Грушевського наприкінці зими 1907 р у Києві і редакції “Ради” була значно теплішою, – “вітали як бажаного” зі задоволенням констатує історик. Приходили С. Петлюра, М. Павловський, Є. Чикаленко (запис від 5–6 лютого 1906 р.) 7-го лютого Михайло Сергійович був у С. Єфремова. “Не зовсім він видко без задньої думки, – вважав М. Грушевський, – але стоїть на тім, що тепер треба підперти “ЛНВ”” (запис від 7.02.1907).

У “Раді” М. Грушевський відчув невдоволення між уердепістом М. Павловським і есдеком С. Петлюрою. Вважав, що есдеки мали намір прибрати до своїх рук газету (запис від 8–9 лютого 1907 р.) Очевидно напрям першого був ближчим М. Грушевському, бо незабаром С. Петлюра пішов з “Ради”.

У середині лютого 1907 р. на засіданні редакції М. Грушевський задав газеті політичний напрям у зв’язку з діяльністю Державної Думи. Як і у Львові історик критикував усілякий опортунізм, хоча Є. Чикаленко був за тим. Під опортунізмом в політиці М. Грушевський розумів, очевидно, небажання йти у фарватері чужої національної політики. Галичан від критикував за блокування з польськими політичними колами, які провадили в Галичині свої національну політику, на Великій Україні він намагався змусити політиків провадити самостійну українську лінію, а не бути дочіпком до діяльності російських поміркованих партій (запис від 13–14 лютого 1907 р.).

У квітні 1907 р. М. Грушевський вже писав про потепління атмосфери в редакції, працювати йому стало приємніше (запис від 4 квітня 1907 р.). Боротьбу позалаштункову з М. Грушевським вів В. Науменко. У “Киевской Старине”/“Україні” він надрукував велику статтю І. Нечуя-Левицького про недоліки галицької мови і желехівського правопису. Через “Раду” М. Грушевський дав відсіч, надрукувавши рецензію на журнал “Україна” Івана Франка (запис від 10 квітня 1907 р.).

Завершенням справи газети “Громадська Думка”/“Рада” стало розірвання взаємин з С. Єфремовим. У з’ясування між М. Грушевським і Б. Грінченком С. Єфремов відкрито не встрявав, хоча був на стороні останнього. Але відчуття зачеплених амбіцій через загибель його улюбленого дітища – “Нової Громади” залишалось. Це був єдиний і останній журнал, офіційним головним редактором якого був С. Єфремов. Більше таких посад на себе він вже ніколи не брав, хоча йому їх і пропонували. Як М. Грушевський бачив у “Новій Громаді” негатив з погляду публіцистичного матеріалу, так С. Єфремову в очі впадали лише негативи

в доборі художньо-літературного матеріалу. Бо мав він жаль на М. Грушевського і винуватив він у невдалому, на його погляді, виборі красеного письменства до друку головного редактора “ЛНВ”. Увесь цей настрій вилився в липні 1907 р. у статті в рубриці, яку сам там вів “Відгуки з життя і письменства”. В ній він “роздєлав” редакторську працю професора. М. Грушевський занотував у щоденнику: “Стаття від С. Єфремова направлена contra “Вісника”: виглядає на зачіпку до розриву” (нотатка від 2 липня 1907 р.). М. Грушевський не міг її надрукувати, бо тоді треба було б полемізувати, писати редакційне спростування. А така полеміка зігрівала настрій чорносотенного Києва, який на всі заставки критикував галицьку мову і літературу, а тепер з ними суголосну думку висловлював найбільший український літературознавчий авторитет. Відмова М. Грушевського у друці дійсно стала приводом до розриву. 11-го липня М. Грушевський одержав про це лист С. Єфремова (запис від 11.07.1907). Закінчився рік надрукуванням С. Єфремовим подібного матеріалу, але вже в російськомовній газеті “Киевские Вести”.

Петербурзькі українці і О. Лотоцький як речник ідей М. Грушевського. О. Лотоцький був ідейним побратимом М. Грушевського у Петербурзі. Першого М. Грушевський особисто знав з Києва від початку 1890-х років. З ним він готував рецензійний матеріал для “Записок НТШ”. Вдача О. Лотоцького була подібною до М. Грушевського. Енергійний, працелюбний, здатний українську справу ставити на чолі всіх інших життєвих проектів.

Що ж до іншої публіки, яка становила суспільний простір російської столиці, то з ним львівський професор мав подібну проблему, з якою він стикнувся у 1905–1907 рр. у Києві. Переважна більшість людей не мислила категоріями політичного українця, а продовжувала оцінювати українофільські перспективи України в межах Російської імперії. Петербург мав так само своїх Наумєнків і Лазарєвських, з якими треба було витримати баталії й одержати моральне право на кермування петербурзькими українцями в сенсі здобуття соборності та політизації українського руху, досягнення перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільшу прю М. Грушевському довелося на Петербурзькій площині вести з родиною Русових, які опинившись у місті на Неві, стали центром поляризації для усіх осіб українського походження. Олександр Русов належав до покоління Ореста Левицького, і, попри його більш рішучий і сміливий характер, все ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів з подвійною національною самоідентифікацією.

Про становище О. і С. Русових в Петербурзі О. Лотоцький писав в листі за травень 1906 р. до М. Грушевського так: “Вони [Русови. – І. Г.] оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдо українські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “приклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву

особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилятися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду... Русова, не знаю через які причини, має до Вас почуття мало не вороже; а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті”²⁰.

Олександр Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючись на власну громадську харизму. Йому належала ідея видати популярного характеру книжку “История Малоросси в очерках”. У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову – А. Кримський, минуле – В. Доманицький, соціально-економічний розвиток – О. Русов, політичні, побутові та релігійні погляди, поезію і мистецтво – В. Лесевич, українську літературу та цензуру – С. Єфремов, школу – Б. Грінченко, український рух XIX ст. – О. Русов, сучасне становище національної справи в Галичині – М. Славінський, ставлення російського і польського суспільств до українського руху – О. Лотоцький, сучасне становище, мета і майбутнє українського питання – П. Стебницький. М. Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функція статиста. На 30 друкованих аркушів на нього припадала лише півтора аркуші тексту (1/30). Дивно, що історію України мав виписати В. Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем, М. Грушевського в НТШ; про українську політичну свідомість, людина, яка щойно перед тим обрала з російської українську ідентичність. Сучасний політичний рух у Галичині доручили писати М. Славінському, який дуже мало в тому орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядає, що мету і завдання українського руху мав виписувати не людина, яка ним фактично керувала, а П. Стебницький, який в ньому відігравав помітну, але скромну роль. Очевидно, що усі вищезазначені теми логічно мав би писати М. Грушевський, який їх вже й науково виписав у багатотомній “Історії України-Руси” та “Очерках истории украинского народа”. Остання вийшла саме напередодні задуманої книжки О. Русова.

У листі до М. Грушевського О. Русов запрошував до участі в проекті, який мав бути закінчений і доведений до книги ще восени 1905 р.²¹

Реакція М. Грушевського була різкою. У щоденнику він говорить про наостанок залишений “загумінок”, який лише формально зазначає участь історика в цьому проекті. В листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті, що не мають певного загального плану книжки. О. Русов не заспокоївся, а просив дати не оригінальну статтю, а варіант статті, друкованої в “Сині Отечества”, лише трохи довшу за обсягом²².

У цьому листі М. Грушевський відчув нерозуміння не лише О. Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були

²⁰ Letter Oleksandr Lototskyi to Mykhailo Hrushevskyi, after May 20, 1906 / The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 613. Ark. 263–268.

²¹ The Central State Historical Archives of Ukraine. F.1235. Op.1. Spr. 726. Ark. 302–303.

²² Ibid. Ark. 304–305.

княнами) тої всеукраїнської місії, яку саме зараз виконував. О. Русов навіть термінологію вживав ще попереднього періоду українського руху, пишучи не про українську, а “малорусскую” мову і літературу. В самій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М. Грушевський вже видав “Очерки истории украинского народа”, де на концептуальному рівні був виписаний і розділ про український рух XIX ст. на Великій Україні й у Галичині та продумана й викладена мета української справи. Книга О. Русова для М. Грушевського виглядала конкуренцією його “Очеркам”. І, очевидно, так воно і було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О. Лотоцький. Він нагадував М. Грушевському про збірник О. Русова в листі без дати (очевидно квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, бо її Грушевському легко написати, “за чаєм”²³. Про цю статтю О. Лотоцький нагадував кілька разів, навіть пропонував переддрукувати туди відповідний розділ з “Очерка истории украинского народа”. М. Грушевський стояв на своєму і, цікаво, такий збірник О. Русова так і не з’явився друком. Все ж таки на 1905–1907 роки жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М. Грушевського.

Відносини М. Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г. Житецький написав частково критичну рецензію на томи “ІУР”. Видали у Петербурзі і праці з історії “Малоросії” Олександри Єфименко, написаних з культурницьких позицій і без урахування державно-політичного чинника. Вона, а не М. Грушевський, була висунута на премію “Киевской Старини”. І за цією акцією стояв В. Науменко. Отже, вплив “Старої Громади” із Києва на петербуржців-українців був досить відчутний.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через Олександра Лотоцького. З П. Стебницьким у М. Грушевського не склалися такі душевні і теплі взаємини як із Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах він писав: “Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої єдності поглядів, приводило нас до думки доконати льокальної близькості сього співробітництва ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи, в Галичину, й там провадити працю під проводом Грушевського”²⁴.

У підсумку піднесено і патетично оцінював О. Лотоцький діяльність М. Грушевського в Пітері: “Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з углим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка”²⁵.

У травні 1906 р. М. Грушевський приїжджав для того в Петербург, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня – видання журналу “Украинский

²³ IThe Central State Historical Archives of Ukraine. F.1235. Op.1. Spr. 726. Ark. 354–357.

²⁴ Lototskyi O. “The pages from the past”. Volume 3, Warsaw, 1934, 355. (in Ukrainian).

²⁵ Ibid, Volume 2, Warsaw, 1934, 155. (in Ukrainian).

вестник”. “Украинский вестник” мислився як тижневик. Було зібрано 1 000 крб, яких мало вистачити на вісім номерів. Тобто на два місяці. Один номер планувався обсягом у чотри друкованих аркуші. Гонорарів платити не збиралися, тільки редакторів. “УВ” мав бути органом української парламентської групи. Українська фракція мала висловити в Думі ідею української автономії. Через послів М. Грушевський сподівався поживати політичне життя і в самому Києві.

Видавати тижневик мав Пірожков, який очолював видавництво “Общественная Польза”, де видався “Очерк истории украинского народа” М. Грушевського. Хоча грошей було на два, але Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з’явитися між 14–21 травня 1906 р.

Михайло Грушевський намагається зберегти “Украинский вестник” як загальноукраїнський орган у російській столиці, видання яке є до певної міри доповненням до “ЛНВ”, на відміну від “Нової Громади”. Тому він настоював на зборах триумвірату керманічів соборницької акції (М. Грушевський, Є. Чикаленко, В. Леонтович) по трьох місяцях виходу “УВ” виділити ще на його утримання необхідних дві тисячі крб (запис від 29 серпня 1906 р.).

На початку жовтня О. Лотоцький повідомляв М. Грушевського, що доведе видання “Украинского вестника” до кінця 1906 р. Вже як його головний редактор (М. Славінський скинувся з цієї посади). Просив підтримки видання статтями. М. Грушевський зазначив у щоденнику, що не зігріває вже це його до участі (запис від 15 жовтня 1906 р.).

З приводу вироблення тактики української групи депутатів Державної Думи збирався у Києві 22–23 квітня 1907 р. з’їзд Радикально-Демократичної партії. Грушевський волів утворення окремої української групи (не йти на “опортунізм”), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначив, що більшість його не підтримала (запис від 22–23.04.1907 р.).

Через О. Лотоцького М. Грушевський у Петербурзі шукав контакт з лідерами кадетів. Цей альянс він сприймав спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконав, що це єдина сила в суспільстві Росії, яка може підтримати українські конституційні домагання.

Невдала спроба стати професором київського університету. У кінці 1905 – початку 1906 р. М. Грушевський майже не мав на кого спиратися в Києві. Переломне значення мав перехід на становище підтримки завершення політики “Галицького П’ємонт” запропонованої головою НТШ Євгенові Чикаленку. Підтримав Є. Чикаленка і В. Леонтович, який мав свої міркування стати на бік львівського професора²⁶. Склався своєрідний тріумвірат лідерів, які далі рухали план з об’єднання переважно малоросійського Києва з переважно українським (не рахуючи польського і єврейського населення) Львовом. Своїм солідарним

²⁶ Детальніше див.: Hyrych, Ihor. “National-democratic conservative political wing: Eugen Chykalenko and Volodymyr Leontovych” in: *Ukrainian intellectual and political self-determination (mid. XIX – beginning XX)*. Kyiv: Ukrainian writer, 2014, 286–341. (in Ukrainian)

впливом їм вдалося остаточно схилити на свій бік головного мецената руху – Василя Симиренка.

Харизма Грушевського зуміла переконати усіх, що саме його кандидатура – єдиний можливий вибір тих діячів громади, які стоять за політизацію національно-визвольної боротьби. М. Грушевський став над партіями, своєрідним надкласовим представником, що об'єднав на національній основі і лівих, і центристів, і правих.

Реально вести справу ніхто крім М. Грушевського не міг. Лише за його участі в Києві рухалася справа. Без Грушевського зупинялася всяка конструктивна праця. Про це зокрема в середині липня 1906 р. писав О. Лотоцький. Закликав їхати до Києва, бо “всяка робота упадає” (запис від 18 липня 1906 р.). Стало зрозумілим – без присутності М. Грушевського у Києві української столиці не збудуєш. Тему переходу історика до Києва було порушено в розмові Є. Чикаленка і В. Леонтовича 3 вересня 1906 р. (запис від 3.09.1906).

Михайло Грушевський мусив полагатися на такі справи, з якими б впоралися люди зі значно меншою кваліфікацією, суспільним статусом і т.п. На початку 1907 р. професор з розпачем писав: “Ніхто майже не помагає, наче се не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає” (1 січня 1907 р.).

Через Миколу Василенка²⁷ з Києва М. Грушевський здобув вплив на кадетську партію (другою такою людиною у Петербурзі був О. Лотоцький). І це при тому, що з Миколою Прокоповичем у нього було серйозне зіткнення у 1905 р., коли М. Грушевський друкував у редагованій ним газеті “Киевские отклики” статтю про польсько-українські взаємини²⁸. І М. Василенко як кадет відмовлявся подавати у стилістиці М. Грушевського критику політики польського експансіонізму проти українців в Галичині²⁹. Мабуть М. Грушевському вдалося переконати М. Василенка бачити і український бік національної справи, а не лише загальноросійський³⁰. Принаймні не випадково саме М. Василенко став

²⁷ Докладно про взаємини М.Грушевського з М.Василенком див.: Нурчич, Ігор. “Mykhailo Hrushevskyi and Mykola Vasilenko (the history of friendship)” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 486–503. (in Ukrainian).

²⁸ Hrushevskyi, Mykhailo. Concerning polish-ukrainian relationship in Galicia, Kyiv, 1905. (in Russian)

²⁹ Letter Mykol Vasilenko to Mykhailo Hrushevskyi, July 20, 1905/ The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 375. Ark. 92: “У нас здесь идут как раз соглашения с поляками думают писать против “Киевлянина” и поддерживать Вас и вдруг...”.

³⁰ Микола Прокопович не вважав український національний інтерес самоцінною річчю, а лише як відгалуження загальноросійського інтересу. Він писав у листі М.Грушевському: “Я – украинец, но яникогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня скоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов польского, еврейского, латышского и пр.” (Letter Mykola Vasilenko to Mykhailo Hrushevskyi, July 6, 1905 / The Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 375. Ark. 93–94).

одним із найбільших пропагандистів “Звичайної схеми “русской” історії...” в російськомовних виданнях.

Проте річна боротьба М. Грушевського за український Київ не минула намарно. М. Василенко погодився з доводами голови НТШ і прийняв його план. Тому в лютому 1907 р. М. Грушевський занотував у щоденнику: “Здівався з Василенком на вулиці. Посперечався з ним за старе досить сильно, а потім пожалував. Написав, пропонуючи зійтися і побалакати, й провели разом вечір. [Заповідається] на другу “союзну державу”” (запис від 17 лютого 1907 р.).

Все міцніше М. Грушевський відчував ґрунт під ногами в Києві. На 1 березня 1907 р. було вже 1 200 передплатників “ЛНВ” лише з Великої України. Тоді як “Нова Громада” мала вполовину менше. Ще більше зміцнилося становище, з обранням 29 квітня М. Грушевського головою УНТ (запис від 29.04.1907).

Євген Чикаленко постійно повторював про перехід М. Грушевського принаймні на приват-доцента київського університету (4–5 травня 1907 р.) Бідкався, що, як то буде без нього в Києві (18–19 травня 1907 р.). Але М. Грушевський хотів міцнішої позиції і подався на займання посади повного професора на кафедрі “русской” історії в університеті Св. Володимира.

Шансів на київське професорство майже не було. Це розумів М. Грушевський. Університет державний, діяльність М. Грушевського визнавалася протидержавною. Склад професури не просто правий, а чорносотенно-великодержавний. А їм голосуванням вирішувати долю М. Грушевського. Про свій настрій щодо університету в Києві професор писав: “Тягне туди й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде” (25–30.06.1907).

Але спробувати було треба, хоча наперед за це очікувалися образи й нагінки з боку великодержавної спільноти Києва. Найбільшим промотором підтримки М. Грушевського на професуру став Володимир Перетц. Він надсилав листами новини, роз’яснив справу термінів конкурсу на заміщення посади (запис від 16 серпня 1907 р.). У серпні 1907 р. М. Грушевський у Києві відвідував усю київську професуру, передусім впливових осіб. За порадою Перетца ходив до декана М. Бубнова та свого вчителя В. Іконникова. Бував у першого разом з професорами Леціусом і Данилевичем (запис від 16 вересня 1907 р.). Зрештою обрання закінчилося невдачею. У своїй газеті Б. Юзефович облив М. Грушевського брудом, назвав “науковим брехуном”. Почався тривалий судовий процес про образу честі і гідності, який теж скінчився нічим.

Проте М. Грушевський не концентрувався на невдачах. Він зосереджувався на позитивній роботі. Зокрема на читанні публічних лекцій з рамені УНТ та на базі Українського клубу. Перша лекція відбулася 10 листопада 1907 р. 12 листопада була друга лекція. Читав М. Грушевський, на власну думку, краще, а людей було вже менше. Третя публічна лекція сталася 15 листопада з меншим настроєм.

У листопаді 1907 р. М. Грушевський ставив питання про творення вже не самого наукового товариства, а Інституту українознавства, очевидно за загальних принципів народного університету і з систематичними викладами українознавчих дисциплін. Своєрідну альтернативу офіційному київському університету. Проте В.Леонтович на це гроші В.Симиренка не дав. І, на жаль, цей проект не було здійснено, аж до 1917 р., коли постав Український державний університет поруч зі старим університетом Св. Володимира (запис від 16 листопада 1907 р.).

Висновки

1. Перенесення установ М.Грушевського зі Львова до Києва стало завершенням ідеї “Галичина – український П’ємонт” національного проекту Київської громади О. Кониського, В. Антоновича та О. Барвінського 1880-х років. Таке перенесення дало змогу зберегти спільну візію української еліти на соборне майбуття України. Вдалося уникнути формування двох різних України: православної і греко-католицької; проросійської і європейсько зорієнтованої України з двома різними мовно-правописними системами і літературами.

2. Українізація культурно-громадського життя Великої України мала розпочинатися зі столичного Києва. І попри теоретичну підтримку суспільства, що стояло за політизацію українського національно-визвольного руху, в реальному вимірі не мала абсолютної більшості. М. Грушевському довелося стати рушієм процесу, практичним його втілювачем.

3. На київський ґрунт М. Грушевський переніс “Літературно-науковий вісник”, “Українське наукове товариство”, перебрав під своє керівництво газету “Рада”, заснував замість “Киевской Старини” науковий журнал “Записки УНТ”, науково-популярного журналу “Україну” (почав виходити вже 1914 р.). Елементами соборницької акції було заснування українознавчих кафедр у київському університеті (та інших університетах України). Так само Михайло Сергійович для забезпечення усіх культурницьких акцій коштами заснував Товариство прихильників літератури, науки і штуки – своєрідний культурний банк для національних ініціатив. Також планувалося заснування Інституту українознавства – народного університету.

4. Київські політичні українці не складали більшості, до 1905 р. українофільськи налаштовані громадські діячі волили зберігати статус кво, не порушувати дуалістичної національної ідентифікації, йшли у фарватері т. зв. російських поступових партій. Кияни-українці поділялися на малоросійський табір (В. Науменко, І. Лучицький та ін..) та український, який намагався розбудувати у Києві альтернативні М.Грушевському структури (“Громадське слово”, “Нова Громада”, “Киевская Старина”/“Україна”).

5. Політичні ідеї культурної окремішності від Росії не користувалися великою популярністю. Мала вплив ще російська великодержавна ідея про “триєдиний русский народ”. Формування самостійної української культури вважалося галицьким винаходом – австрофільством, а М. Грушевський сприймався вже галичанином, а не представником Великої України у Львові.

6. Ідею переносу “ЛНВ” і НТШ не співчували старі співробітники установ М. Грушевського у Львові (І. Франко, В. Гнатюк та ін. М. Грушевський складає “нову фамілію” (І. Джиджора, Ю. Тищенко (Сірий) та ін.), де стосунки будувалися не на засадах “рівні з першим серед рівних”, а як керівник і підлеглі.

7. Не сприйняла ідей М. Грушевського і київська “Стара Громада”, яка воліла і далі сервілістично домовлятися з російськими ліберальними політичними колами коштом українських інтересів. Старий провідник українського руху В. Антонович, зі старими співробітниками своїми (О. Левицький, К. Мельник та ін.) так само зайняв очікувальну позицію і не підтримав цілковито М. Грушевського.

8. М. Грушевського підтримали основні меценати українського руху Є. Чикаленко і В. Леонтович (у Києві), які утворили з істориком своєрідний тріумвірат громадської влади над українським рухом у Києві. Є. Чикаленко справив вирішальний вплив на перехід на становище М. Грушевського “віківців”, які становили основу редакції газети “Громадська Думка”/“Рада”. Фронду Б. Грінченка-С. Єфремова вдалося подолати.

9. “Єдиноначаліє” викликано не лише “авторитаризмом” М. Грушевського і бажанням бути першою особою в українському русі. За слабкості суспільства, його малої культурно-політичної активності, мала бути одна людина, яка б уособлювала рух до соборності.

MYKHAYLO HRUSHEVSKYI AND THE CASE OF THE TRANSFER ITS LVIV'S INSTITUTION IN KYIV DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

Ihor HYRYCH

M.Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studing NAN of Ukraine,
Department of the Source Studing of Modern History of Ukraine
4/522 Tryokhsvyatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine

The paper deals with complicate of transferring “Literary-Scholar Journal” to Kyiv and founding Ukrainian scholar society by Mykhailo Hrushevskyi. The ukrainian society in Kyiv didn't wish competition against institutions in Lviv, and they tried to found alternative structure as newspapers “Social thought” and journal “New Society”. Boris Grinchenko and Sergii Efremov fought against Mykhailo Hrushevskyi's attempts of cultural and social action for Western and Eastern Ukraine, tried to restrict impact on Lviv's institutions to Great Ukraine. Consequently Mykhailo Hrushevskyi, Ivan Franko and Volodymyr Gnatiuk negative reacted to transferring “Literary-Scholar Journal” from Lviv to Kyiv, because it limits their impact to this journal. The “Old Kyiv Society” in the person of Volodymyr Naumenko also negative reacted to Mykhailo Hrushevskyi's activity in Kyiv, and tried to save ukrainiophile direction and its journal “Kyiv ancient”. Volodymyr Antonovych as the Mykhailo Hrushevskyi's teacher also didn't support his plans. Mykhailo Hrushevskyi achieved success with patrons Eugen Chykalenko and Volodymyr Leontovych and Ukrainians in Petersburg and its leader Oleksandr Lototskyi over Naddniprianskyi particularism. Mykhailo Hrushevskyi's plans in Ukrainian movement in political direction were many levels. He want to teach in Kyiv university, to edit Ukrainian newspaper “Rada”, to founded Ukrainians department in St. Volodymyr's university, to open institute

of Ukrainian studies in Kyiv and to open Society of followers of Ukrainian researcher, art, culture, etc. All projects were not reached, but its realization make opportunities for national culture and social activities in the capital in Ukraine before revolution 1917–1921.

Key words: Mykhailo Hrushevskyi, “Literary-Scholar Journal”, Ukrainian newspaper “Rada”, The “Old Kyiv Society”.

REFERENCES

- Central State Historical Archives of Ukraine. F.1235. Op.1. Spr. 25. Ark. 162. (in Ukrainian)
- Central State Historical Archives of Ukraine.– F. 1235.– Op. 1.– Spr. 567.– Ark. 22–23. (in Ukrainian)
- Central State Historical Archives of Ukraine. F. 1235. Op. 1. Spr. 613. Ark. 245–247. (in Ukrainian)
- Chykalenko Eugen “The Recollection (1861–1907)”. New York, 1955, 469–470.(in Ukrainian).
- Hrushevskyi, Mykhailo. Concerning polish-ukrainian relationship in Galicia, Kyiv, 1905. (in Russian)
- Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskyi and Ivan Franko: personal and public life” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 604–678. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskyi and Mykola Vasylenko (the history of friendship)” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 486–503. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. Mykhailo Hrushevskyi and Volodymyr Antonovych: he business contacts and social-political views” in: *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation*. Kyiv: Smoloskyp, 2016, 453–485. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “Mykhailo Hrushevskyi in 1904–1905 (according to his diary),” *Mykhailo Hrushevskyi: the creator of modern Ukrainian nation* (Kyiv: Smoloskyp, 2016), 274–351.(in Ukrainian)
- Hyrych, Ihor. “National-democratic conservative political wing: Eugen Chykalenko and Volodymyr Leontovych” in: *Ukrainian intellectual and political self-determination (mid. XIX – beginning XX)*. Kyiv: Ukrainian writer, 2014, 286–341. (in Ukrainian)
- Institute manuscript of Ukrainian national library by Vernadskyi.– F. 317.– 1 296.
- Letter Mykoly Vasylenko to Mykhailo Hrushevskyi, July 20, 1905/ The Central State Historical Archives of Ukraine.– F. 1235. – Op. 1.– Spr. 375.– Ark.92
- Letter Oleksandr Lototskyi to Mykhailo Hrushevskyi, August 25 1906 / The Central State Historical Archives of Ukraine.– F. 1235.– Op. 1. – Spr. 613. – Ark. 280.
- Letter Oleksandr Lototskyi to Mykhailo Hrushevskyi, after May 20, 1906 / The Central State Historical Archives of Ukraine. – F. 1235.– Op. 1.– Spr. 613.– Ark. 263–268.
- Lototskyi O. “The pages from the past”. Volume 2, Warsaw, 1934, 155. (in Ukrainian).
- Lototskyi O. “The pages from the past”. Volume 3, Warsaw, 1934, 354–355. (in Ukrainian).
- Melnyk, Olga. “Mykhailo Hrushevskyi and Yurii Tyshenko: the conversation during twenty years” in: *The Mykhailo Hrushevskyi’s correspondence with Yurii Tyshenko, ed. Olga Melnyk*. Kyiv.Ukrainian historical society, 2012, 14–48.(Series: The epistolary sources of Hrushevskyi study. Volume 6). (in Ukrainian).
- Pryshlyak, Volodymyr. “Mykhailo Hrushevskyi and Ivan Dzydzora: the teacher and the student in correspondence” in: *The Mykhailo Hrushevskyi’s correspondence with Ivan Dzydzora*, ed. Pankova Svitlana, Pryshlyak Volodymyr. Kyiv: Prostir, 2008, 11–47. (Series: The epistolary sources of Hrushevskyi study. Volume 4). (in Ukrainian).
- Verzyliv, Arkadii. “My recollection about chernigivian’s archeologists” in: *Ukrainian historians*, 1991, 1–2, 101–102.

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.
Прийнята до друку